

2.2. Проблеми та ціннісні основи політичної комунікації в сучасному суспільстві

Розвиток нових технологій передачі і обробки інформації, зростання ролі комунікації в суспільстві, по-новому організовуючи відносини, дозволяє говорити про новий принцип соціально-технічної організації політичного життя. Як відомо, в 60–70-х рр. у розвинених країнах відбулася структурна перебудова господарського механізму, що висунула на передній план нові наукоємні галузі замість важкої промисловості, і супроводжувалася бурхливим розвитком «індустрії знань», глобальною комп'ютеризацією і появою розгалужених інформаційних систем, що позначається на сприйнятті людиною світу, її культурі, ціннісній компоненті.

Пізнання багаточисельних комунікаційних форм і способів, їх функцій в полі буття культури і їх причинно-наслідкова обумовленість неможливі без розгляду тих основ, якими комунікації опосередковуються. На нашу думку, базою всієї комунікативної сфери суспільства виступають цінності і ціннісні орієнтації, що обумовлюють форми і способи здійснення культури.

Тому, на нашу думку, дослідження проблем політичної комунікації необхідно проводити як у взаємозв'язку з політичною культурою, ідеологією й такою складовою, як цінності суспільства, так і в поєднанні з розробкою концепції «інформаційного суспільства». Нагадаємо, що в науковий обіг поняття «інформаційне суспільство» було введене в 1981 р. японським ученим І. Іто. Надалі ця концепція отримала свій подальший розвиток в роботах Д. Белла, З. Бжезінського, Р. Дарендорфа, А. Кінга, І. Масуді, Дж. Нейсбітта, О. Тоффлера, А. Шаффа та інших дослідників [1; 2; 3; 4].

Можна погодитись із думкою керівника кафедри інформаційних досліджень Королівського університету У. Мартіна, що під інформаційним суспільством потрібно розуміти «розвинене індустріальне суспільство», що утверджується в Японії, США і Західній Європі, характерними критеріями якого є такі:

- *технологічний*: ключовий чинник – інформаційна технологія, яка широко застосовується в політиці, на виробництві, в різних установах, системі освіти, побуті;
- *соціальний*: інформація виступає як важливий стимулятор зміни якості життя, формується і затверджується «інформаційна свідомість» при широкому доступі до інформації;
- *економічний*: інформація є ключовим чинником економіки як ресурс, послуги, товар, джерело доданої вартості і зайнятості;
- *політичний*: свобода інформації, що веде до політичного процесу, який відзначається участю, що зростає, і консенсусом між різними класами і соціальними верствами населення;

– *культурний*: визнання культурної цінності інформації, сприяння затвердженню інформаційних цінностей на користь розвитку окремого індивіда і суспільства в цілому [5].

В сучасному суспільстві, на думку У. Мартіна, «якість життя, так само як перспективи соціальних змін і економічного розвитку великою мірою залежать від інформації та її використання. В такому суспільстві стандарти життя, форми праці й відпочинку, система освіти і ринок знаходяться під значним впливом досягнень у сфері інформації і знання» [5].

Разом з тим, відзначаючи позитивний вплив нових інформаційно-комунікативних технологій, ми звернемо увагу на те, що вони містять і значні можливості для порушення принципів демократичного устрою суспільства і свобод людини. Це виражається, наприклад, у відсутності вільного доступу до інформації пересічних громадян, нерідко вимушених задовольнятися відомостями, що носять уривчастий характер.

Звичайно, розвиток обчислювальної техніки, різних засобів інформації і систем комунікацій суттєво розширив можливості індивідуального спілкування і неконтрольованого сприйняття інформації, що поставило під сумнів саму можливість існування тоталітарних режимів в розвинених країнах. «На нашій планеті, – відзначають Дж. Нейсбітт і П. Абурден, – сьогодні менше диктаторів тому, що вони вже не здатні контролювати інформацію» [6]. Дійсно, контроль і розповсюдження відомостей політичного характеру – важливий елемент у визначенні типу політичних режимів: при авторитаризмі інформаційні процеси беруться під суворий контроль, тоді як демократичний режим припускає, що політична інформація широко розповсюджується між різними членами суспільства.

В основі ідеальної демократичної моделі політичної комунікації лежить діалог між тими, хто «управляє» і «керованими», що припускає рівноправний обмін точними, повними, завершеними і такими, що перевіряються, відомостями про політичні явища і процеси, які будуються на основних цивілізаційно-культурних цінностях певного суспільства, фундаментальних правах і свободах особи. Особливе значення при цьому мають свобода політичних переконань, свобода совісті, свобода слова і друку, мітингів і зборів, свобода об'єднань, а також право безперешкодного вільного висловлювання своєї думки, вільного пошуку, отримання і поширювання різної інформації та ідей незалежно від державних кордонів, якщо вони не протиріччять гуманістичним принципам.

Як відомо, інтелектуальна свобода, наявність освіченої громадської думки, демократична політична культура, свобода засобів масової інформації від владних структур – важливі передумови оптимального розвитку політичної комунікації, стійкого соціального процесу. В цьому сенсі політична комунікація повинна виступати як мистецтво досягнення гармонії, координації інтересів суспільства, його груп та індивідів за допомогою взаєморозуміння, заснованого на правді і повній інформованості, пошані до інтересів людини.

Проте в результаті науково-технічної революції собівартість виробництва і передачі одиниці інформації істотно скоротилася, але здатність проводити інформацію набагато перевищила людські здібності щодо її обробки. Така ситуація «інформаційного перевиробництва», порушення балансу між «попитом» і «пропозицією» значна ускладнила пошук необхідних відомостей. Але проблема полягає в тому, що людські способи логічного мислення накладаються на нелюдські потужності в швидкості дії і перегляді варіантів, і в результаті такої комбінації параметрів комп'ютера запропонована ним інформація нерідко стає незрозумілою або маніпулятивною для користувача.

І, нарешті, коли людина повністю довіряє системі, то це може у віддаленій перспективі привести до технократичного самознищення людства, про що попереджав російський філософ М. Бердяєв: «Прийде час, коли будуть досконалі машини, якими людина могла б управляти світом, але людини більше не буде. Машини самі діятимуть досконало і досягнуть максимальних результатів. Останні люди самі перетворяться на машини, але потім і вони зникнуть через непотрібності і неможливості для них органічного дихання і кровообігу» [7].

Розв'язання цієї проблеми, на наш погляд, повинно ґрунтуватися на гуманістичних традиціях, на культурі і цінностях суспільства. Тут принципове значення має, на нашу думку, саме ціннісне вимірювання політичної комунікації, її основних потоків, цілей і спрямованості. Відомий фахівець з теорії інформації Д. Маккуейл вважає, що культурна політика в галузі політичної комунікації повинна ґрунтуватися на таких принципах, як пріоритетність якостей і цінностей певної культури; рівні права і широкі можливості для залучення до інформації внаслідок утвердження справедливості, демократії і широких прав громадян; близькість до культури нації, етнічної спільності або релігійної більшості, до моральних норм і вимог [8]D:\Мои документы\SVETA\ДОКТОРСКАЯ\КОМУНИКАЦ\G8_pr.html - p825.

Дійсно, комунікативні, поведінкові акти політичних акторів мають в своїй основі сприйняття та інтерпретацію індивідами політичної картини світу, усвідомлення власних інтересів та ставлення до інших учасників політичного процесу. В свою чергу, сприйняття, інтерпретація, усвідомлення та формування ставлення спираються на отриману в ході політичної комунікації інформацію щодо картини світу та її відтворення в індивідуальній свідомості вже в інтегрованому й структурованому вигляді. Основою ж відтворення цієї картини є система політичних цінностей індивіда та певні когнітивні моделі.

Зупинимось на наукових дослідженнях щодо проблеми взаємообумовленості комунікативних процесів та ціннісних основ культури. Можна відзначити наявність споріднених, таких що перегукуються, та прямо протилежних підходів. Так, соціально-комунікативний та інформаційний підходи представлені дослідженнями Р. Абдєєва, Д. Когана, Н. Моїсєєва, А. Соколова, А. Урсула, Ю. Шрейдера;

семіотичний підхід — працями Ю. Лотмана, В. Топорова, Е. Кассіра, Ч. Пірса; структурно-функціональний, в якому виокремлюються такі функції культури як нормативно-регулятивна, адаптивна, знаково-символічна, комунікативна, компенсаторна, представлені в дослідженнях Б. Маліновського, Е. Ліча, К. Леві-Строса, А. Радкліфф-Брауна, Т. Парсонса Р. Мертона, Н. Лумана; соціологічний аспект — в роботах М. Вебера, Т. Парсонса, Ю. Хабермаса; екзистенційний — К. Ясперса, А. Камю); герменевтичний — Х. Г. Гадамера, В. Дільтея, П. Рікера; структуралістський — Р. Барта; лінгвістичний — Ф. де Соссюра, Е. Бенвеніста, Т. ван Дейка; культурологічний — Х. Мак Люена, А. Моля; біхевіористський — Д. Б. Уотсона; символічний інтеракціонізм — Дж. Міда, комунікативна (практична) філософія — Ю. Хабермаса, К. Апеля, Г. Дебора; підхід, що вивчає вплив інформаційних технологій на культурні перетворення (М. Кастеллс, Ф. Уебстер, П. Леві), різноманітні теорії ЗМІ (К. Спаркс, Ф. Сиберт, У. Шрамм, Т. Пітерсон, Г. Альтшулл).

Зокрема, мова як засіб комунікації, що містить в собі сенси і цінності культури, досліджена В. Гуляєвим, М. Петровим, Е. Проппом, В. Гумбольдтом, Г. Гадамером, Е. Кассіром, Е. Добльхофером, Г. Спенсером, Р. Бартом, М. Мідом.

Щодо цінностей, то вони, як правило, розглядаються в двох аспектах: по-перше, як духовні цінності (власне цінності), і по-друге, як матеріально-практичні цінності (блага). М. Вебер розуміє цінності як трансцендентне; М. Шелер визначає цінності та їх похідні як носії матеріальних основ — благ, Г. Ріккерт, М. Бахтін — як сенси. Як вважали П. Сорокін, Н. Гартман, В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Л. Вітгенштейн, Х. Ортега-і-Гассет, М. Шелер і багато інших — цінності існують незалежно від нас, ми їх не можемо обирати, виправляти, будувати, а тільки знаходити.

Можна погодитись з думкою таких відомих діячів, як Ф. Ніцше, К. Сітарам, Р. Кагделл, що існує необхідність постійного оновлення цінностей в ході розвитку людської культури. Дійсно, цінності не тільки повинні, але й об'єктивно оновлюються, що створює нові умови й для формування політичної комунікації.

Аналізу різних аспектів ціннісного виміру політичної комунікації в контексті політичного процесу, а також формуванню політичної картини світу та чинників, що на нього впливають, приділили увагу вітчизняні науковці: В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бебик, І. Варзар, П. Гнатенко, В. Горбатенко, В. Демченко, Г. Зеленько, Ф. Кирилюк, В. Корнієнко, В. Кривошеїн, М. Остапенко, Г. Почепцов, Ю. Сурмін, С. Телешун, М. Ходаківський, О. Токовенко та інші.

До того ж низка вчених розглядають цінності поряд з потребами, цілями, установками особи, як результати духовної діяльності суспільства (В. Ольшанський, А. Здравомислов, Б. Грушин, І. Федякін, В. Ядов та інші) [9]. В деяких працях порівнюються традиційні цінності східного та західного суспільств, а також з'ясовується їх вплив на формування

політичної культури (Г. Головних, М. Михальченко, С. Кримський, Ю. Ірхін) [10; 11; 12].

Філософи розглядають цінності крізь призму діяльності, поведінки, культури людини, її взаємодії з іншими особами, соціальними групами [13]. Болгарський філософ Н. Неновські називає критерієм пріоритетності, цінності саму людину, яка обирає для себе позитивну значимість предмета [14]. Є. Кузнєцова визначає цінності як потребу людини в ідейній визначеності, чіткій уяві про основні стратегічні цілі розвитку суспільства. Потреба в головних життєвих орієнтирах, які б надали людині відчуття можливості оцінювати оточуючі явища, відокремлюючи головне від другорядного, дійсно корисне й потрібне для суспільства і людини на певному етапі від шкідливого й небезпечного, спонукає до розгляду цінностей через оптимальне співвідношення соціальних, біологічних, індивідуальних і суспільних чинників, у яких втілений досвід людини [15].

Формування ціннісної свідомості, яка в подальшому буде визначати та спрямовувати діяльність людини, утворюється на основі уявлень про добро та зло, найбільш важливе й бажане, значиме для індивіда. Ставлення особистості до політичної дійсності оточення визначатиме її ставлення до тих чи інших подій та явищ. У відповідності з цим, цінності В. Бакіров визначає, як будь-які предмети людських прагнень, потягів, бажань, що сприймаються в якості таких свідомістю особистості, соціальної групи, суспільства [16].

Важливо звернути увагу й на з'ясування ментально-психологічних основ буття українського суспільства, оскільки вони суттєво впливають на формування політичної комунікації [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24]. Дослідниками, зокрема, звертається увага на те, що «категорія національного менталітету окреслює цілий спектр етнопсихологічних та етноідеологічних, а також національно-світоглядних вимірів історичного буття народу, його етносу, виступаючи синтезуючою ланкою різних виявів етнонаціонального духу» [25, с. 6]. Звідси постає тісний зв'язок між національним і політичним менталітетом, що дозволяє прослідкувати в практично-політичній площині й нормативно змодельовати моральні орієнтації різних верств населення, ставлення до владних структур, утвердження демократичної громадянської позиції. Політична ментальність, на відміну від національної, що існує, скоріше, як данність, дозволяє конструювати реальність, в тому числі через запозичення соціально-позитивних цінностей [26; 27].

Слідуючи історико-соціологічному підходу, сучасні вітчизняні вчені І. Гавриленко, П. Мельник, М. Недюха розкривають роль ціннісних орієнтацій у суспільному розвитку, виборі подальшого історичного розвитку [28]. Вони ознайомились із зарубіжним досвідом соціальних перетворень, беручи до уваги, насамперед, ті суспільства, держави, де такі зміни відбулися мирно, на добровільній, консенсусній основі, при громадянській згоді, певній керованості соціальними перетвореннями. Дослідники аналізують питання про індивідуальну поведінку людини в

системі ціннісних орієнтацій та про можливість виходу на рівень історичних дій, соціотворчої роботи.

Цінності, як зазначають автори, є чинниками людських дій, які обумовлюють їх зміст і спрямованість, пропонують розглядати їх у контексті взаємин людини із своїм суспільним оточенням. На їхню думку, цінності складаються з певним чином впорядкованої сукупності елементів (системи), вони творяться соціальними групами і суспільством у цілому, між якими здійснюється постійна «взаємна трансмісія цінностей» [28, с. 132]. Вчені розглядають сукупність цінностей як певну систему, в якій є внутрішні суперечності між її окремими елементами. Система цінностей формується навколо основної цінності, виділивши яку можна дати загальну характеристику суспільству: релігійне, демократичне, тоталітарне, егалітарне тощо. Згадані вище науковці розкривають також співвідношення цінностей і норм, визначивши останні, як практично діючий аспект цінності.

Можна погодитись з Т. Парсонсом, який розглядав цінності як орієнтири, що визначають суспільно значиму діяльність людини. Він визначав цінності як вищі принципи, які забезпечують злагоду в малих групах та суспільстві в цілому. Цілі суспільства формуються на основі цінностей і утворюють моделі свого майбутнього стану. Думку американського соціолога поділяють сучасні вітчизняні науковці В. Рогозін і М. Голота та інші.

Одним з перших дослідників цінностей в рамках радянської соціології та філософії був В. Тугарінов, який на початку 60-х років ХХ ст. обґрунтував необхідність ціннісного підходу в марксистському вченні, визначаючи цінність як позитивне явище, дійсність, мету або ідеал, що необхідні людям, які належать до певного суспільства [29].

Щодо розгляду політичних цінностей, то заслуговує на увагу підхід щодо вивчення джерел протестної поведінки суб'єктів політики. При цьому особлива увага приділяється поняттю «депривації», всебічно обґрунтованому в працях С. Стауфера, Р. Мертоні і В. Рунсімана.

Автори цієї концепції тлумачать *депривацію* як суб'єктивне відчуття незадоволення стосовно свого сьогодення. «Індивіди знаходяться в стані відносної депривації по відношенню до певного цінного об'єкта, який розуміється зазвичай як задовільний рівень соціального добробуту, в тому випадку, якщо:

- 1) індивід не володіє певним об'єктом;
- 2) індивід прагне до володіння об'єктом;
- 3) індивід порівнює свій стан зі станом інших індивідів, які володіють цим об'єктом;
- 4) індивід розглядає можливість володіння об'єктом як дещо цілком реальне і досяжне» [30, с. 177].

Виходячи з цього, повинна оцінюватись динаміка змін у системі політичних цінностей. Особливої ваги набуває переконання суб'єктів політики в тому, що невдоволеність станом, у якому перебуває той чи

інший індивід, може бути усунена за допомогою зміни наявного соціального і політичного порядку. На наш погляд, завдяки засвоєнню певних ідеологічних програм така зміна є ціннісно виправданою і цілком реалістичною.

Якщо говорити про сучасність, то процес модернізації викликав до життя ціннісну парадигму постматеріального суспільства, основу якої складають цінності вже згаданого інформаційного суспільства: екологічні, гуманістичні, християнські, загальнолюдські тощо [31; 32; 33].

Розглядаючи поняття цінностей, ми не можемо не торкнутися поняття «ідеал». Так, формування системи політичних ціннісних орієнтацій, на нашу думку, здатне суттєво вплинути не лише на якість процесу демократизації і здійснення політичної діяльності, а й на формування політичного ідеалу для подальшого розвитку комунікативних зв'язків в Україні. В цьому контексті один з відомих науковців, основоположник політичної філософії В. Корнієнко зазначає: «*Ідеали* – це цінності, побачені в їхній досконалості, сублімовані в уяві досконалості, до яких можна лише наближатися; спроба ж буквально втілити їх у земному бутті може призвести тільки до краху цих ідеалів. Ідеалом як цінністю для людини стає те, що вабить, збагачує, спрямовує особистість і створює її буття у всіх його вимірах, проявах і устремліннях» [34, с. 22].

Отже, ідеал створюється як бажаний результат діяльності людини. Цінність, що спрямована в майбутнє, може виступати в ролі ідеалу, але, на відміну від ідеалу, «цінність завжди реальна, відображає дійсне відношення людини до об'єктів свого інтересу, наміру» [35, с. 72]. Ідеал відображає бажане ставлення людини до майбутнього, реальної дійсності та визначає мету пізнання, яка задовольняє потреби й інтереси індивіда, може містити в собі цінність. Вибір ідеалу базується на певних принципах. Так, В. Корнієнко до таких принципів відносить, зокрема, гуманізм, моральний плюралізм, критичну рефлексію, редукцію, толерантність [34]. Практичні шляхи реалізації ідеалу, втілення його в дійсність знаходять своє відображення в такій формі ціннісного уявлення як ідея, яка безпосередньо стосується комунікації.

Так, на нашу думку, *політичні цінності* суспільства – це сукупність політичних ідей, уявлень, знань, що визначають та мотивують політичну діяльність і поведінку суб'єктів політики. Система політичних цінностей відображає взаємодію особистості з іншими особами та суспільством у цілому в процесі її соціально-політичної діяльності, пов'язаної із втіленням загальносоціальних цінностей.

Як ми бачимо, розуміння та інтерпретація сучасних політичних цінностей залежить від:

- особливостей ідеологічної системи (теоретично оформлених поглядів та цінностей: консервативних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, демократичних тощо);

- стану трансформації політичної системи та суспільства в цілому;

- національних та цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних з його національною культурою;
- моделі та особливостей економічного розвитку суспільства;
- характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретно взятої країни.

До того ж, політична культура стосовно політичних цінностей виступає консолідуючим началом. Поведінка громадян держави, їх участь у суспільно-економічному житті країни, міжособистісні стосунки підпорядковані й регламентовані нормами, цінностями, правилами політичної культури.

Політична культура – це елемент політичної системи, який у процесі духовно-практичної діяльності окремої особи або суспільства в цілому виробляє систему цінностей, потреб, поглядів, інтересів, знань. Політична культура визначає рівень політичної свідомості, поведінку суспільства та окремих осіб.

Як відомо, складовими елементами політичної культури виступають: політичні орієнтації, цінності, норми, установки, потреби, які виявляються в політичній поведінці й свідомості, діяльності суб'єктів політики. Такі категорії як інтереси, цілі, мета, оцінки, ідеали, істина, способи діяльності розкриваються, систематизуються та співвідносяться з цінностями й розглядаються в структурі політичної культури та ідеології. «Ідеали, ідеї і соціальні норми, як основні ціннісні моделі соціальної дійсності, реально керують поведінкою людей тоді, коли вони виступають в системній єдності» [36, с. 59].

Варто сказати декілька слів й про поняття «оцінка», що тісно пов'язане з цінностями, але, воно є лише суб'єктивним визначенням змісту об'єкта, наприклад, політичної комунікації. Норми, мета, ідеал пов'язані з цінностями, залежать від них та доповнюють їх. Політичні норми (зразки, взірці) передбачають регулювання політичної комунікації в суспільстві за допомогою загальноприйнятих у державі правил, дозволів та заборон, рамок діяльності. Звичайно, цінності можуть перетворюватись на норми, що гарантує створення впорядкованості, регульованості комунікації, забезпечує її розвиток. Ставлення суб'єкта комунікації до певної цінності або системи цінностей виражається в його оцінці. Значення предмету чи явища для людини, які виявляються у відповідних потребах та інтересах, спонукають її до певних дій. Задоволення цих потреб можливе на основі ціннісної свідомості людини, яка відображає навколишній світ і співвідносить предмети та явища з уявленнями людини про цінне, корисне, першочергове, нагальне, визначає та мотивує її поведінку, життєдіяльність.

Отже, будь-яке комунікативне явище культури завжди містить в собі прямо або опосередковано, у відкритому чи зашифрованому вигляді, оцінку, утвердження або заперечення будь-яких подій, відносин, ідей. Тому оцінка є суттєвою властивістю політичної комунікації.

Говорячи про цінності як основу створення політичної комунікації, необхідно виокремити базові політичні цінності. Найчастіше визначають

такі базові політичні цінності як справедливість, суверенітет, свобода, демократія, рівність, гуманізм, безпека тощо, які можуть відігравати різні ролі (провідні та другорядні) і по-різному трактуватися. В окремого політичного суб'єкта, як правило, стає провідною одна з ціннісних орієнтацій, що пов'язана з ціннісними установками (індивідуалістською чи конформістською), що і визначає в багатьох аспектах його подальшу комунікацію.

Є сенс зупинитись на розкритті деяких спільних для всього людства позитивних цінностей демократичного суспільства як основи політичної комунікації. Зазначені базові цінності є також довготривалими й визначальними в структурі цінностей особистості, мають виразне політичне забарвлення і важливе значення для розвитку українського суспільства.

Проаналізувавши наявні джерела та співставивши їх з досвідом українського суспільства часів незалежності України, ми маємо підстави запропонувати систему позитивних політичних цінностей. На нашу думку, її основу мають становити дві групи взаємопов'язаних цінностей:

1) домінуючі ідеї – цінності, до яких ми відносимо свободу, справедливість, політичну стабільність, громадянське суспільство;

2) розвиваючі цінності, якими вважаються: законність; політична лояльність; толерантність, схильність до компромісів; відповідальність; свідоме, неупереджене ставлення до інформації; ефективна участь у політичній комунікації; безпека; рівність; політичний плюралізм; легітимність; постматеріалізм [37].

Спробуємо коротко розкрити їх призначення, функціональні ознаки та вплив на сучасну політичну комунікацію.

По-перше, *свобода* – це цінність, яка має всезагальне значення і надана людині від природи. Вона відкриває перед нею можливість вибору, самовизначення, реалізації своїх потреб і здібностей. Політична свобода передбачає високий рівень розвитку особистості, саморегуляції, надає людині права голосу та вибору, визначає стан людини в державі, гарантує захист її основних прав та свобод, задоволення життєвих потреб. В цілому «політична свобода – це необхідний засіб для реалізації інших цінностей» [38, с. 13].

Саме свобода може стати тією стрижневою ідеєю, навколо якої можливе єднання людства, яке з досягненням певного рівня культурного розвитку дасть можливість усвідомлювати культуру політичного вибору, компромісу, консенсусу, оптимізувати політичну комунікацію. «Свобода є основним регулятором співробітництва між людьми, завдяки чому захищаються права кожного і проголошується верховенство закону, встановлюються гуманістичні принципи суспільного, в тому числі політичного життя» [35, с. 93]. Виходячи з цього, свобода є запорукою вільної, відкритої, ринково орієнтованої комунікації.

Свобода, формальна рівність людей перед законом значно вплинула на формування суспільно-політичної справедливості. Її забезпеченню сприяє

певний рівень розвитку демократії, політичної культури особистості, за якого справедливість стає загально визнаною, позитивною цінністю, яку сприймають всі члени суспільства незалежно від їх здібностей та схильностей, соціального та економічного становища, виду діяльності. Зазначена цінність залежить від цілої низки історичних, суспільно-політичних, особистісних рис та факторів, вплив яких позначається на формуванні ставлення людини до політики, зокрема, політичної інформації. Реалізація зазначеної цінності багато в чому залежить і від державної політики, політичної культури, рівня розвитку суспільства, від якості прийнятих законів та впровадження їх у життя.

Так, *справедливість* є об'єднавчою ланкою таких цінностей, що розвиваються, як законність, рівність, відповідальність, легітимність тощо. Аналізуючи діяльність влади, громадянин завжди звертає увагу чи присутня в рішеннях справедливість, чи враховуються інтереси більшості. Виходячи з цього, маємо підстави поставити справедливість в один ряд з іншими домінуючими ідеями-цінностями, здатними вирішально вплинути на формування політичної комунікації в Україні.

Тепер щодо *політичної стабільності*, то масова свідомість сприймає її як бажану, сприятливу ситуацію із значним ступенем гарантованості, психологічної комфортності. Залежно від того, які загально-теоретичні засади поділяють автори, і залежить тлумачення стабільності. Одразу зазначимо, що існує певна суперечність у політологічному ставленні до стабільності. Цей стан політичної системи може розцінюватись як шкідливий з огляду на стагнаційний потенціал. З іншого боку, навіть ескалація конфронтації має відбуватися під популістським гаслом «стабілізації», адже будь-яка масова мобілізація вимагає аксіологічного обґрунтування [37].

Взагалі термін «*стабільність*» походить від латинського слова *stabilis*, що означає стійкий, постійний, незмінний. Безпосередньо у політології – це стан політичної системи суспільства, що володіє даними, етимологічно обумовленими якостями в політичному часі і просторі. При цьому суттєвою відмінністю політичної стабільності від стану стагнації є здатність до розгортання, адекватного становлення щодо зовнішньо-політичного оточення. Саме так, у найбільш загальних рисах можна визначити поняття політичної стабільності.

Щодо припинення дії механізмів якісних політичних трансформацій, то це призводить до застійних явищ у політичному житті, що веде до призупинення політичного розвитку, розпаду політичної системи суспільства. Таке явище визначається як *політична стагнація*. Тривалий період перебування в стані стагнації викликає небажані зміни в політичному житті суспільства: відкладання розв'язання актуальних політичних конфліктів, несприйняття будь-яких змін, пасивність та бюрократизація політичної системи, відмова від усіх форм демократії, може викликати політичну кризу, конфлікт, або й політичну нестабільність. Відсутність стабільності суспільства призводить до

зниження рівня захищеності особистості, її прав та свобод, унеможлиблює здійснення демократичних реформ, погіршення комунікації між владою та населенням, і як наслідок, – зниження авторитету влади та держави й довіри до них з боку громадян.

Звісно, політична стабільність ніколи не існуватиме без певної передбачуваності в інших сферах суспільного життя. Проте специфікою саме політичної стабільності є її організуючий вплив щодо комунікативних процесів. Економічні чи соціальні негаразди можуть спричиняти порушення комунікації і викликати афективність масової поведінки. Втім сталість економічної ситуації ще не гарантує безконфліктності суспільно-політичного життя; реальна безпека може бути забезпечена лише адекватними політичними засобами. В умовах системної кризи політична стабілізація відіграє роль необхідного і актуалізуючого чинника комунікації, але абсолютна стабільність, як і абсолютний ідеал, неможлива. Більше того, така бажана стабільність у відриві від політичної мінливості у комунікативних процесах може обернутися на деструкцію, а згодом і на консервацію негативного потенціалу. Стабілізуючі заходи мають спрямовуватись не на консервацію усталених суспільних реалій, а, в першу чергу, на системоруйнівні прояви. Таке «обережне» задіяння стабілізуючих важелів є необхідною умовою суспільно-політичного розвитку.

Традиційно явище стабільності розглядається у зв'язку з поняттям «*легітимність*». Це є кореляційна взаємодія, за якої легітимність сприяє стабілізації і, навпаки, – стабільність діяльності, певна спадковість, наприклад, у кадровій ротації істеблішменту надає комунікації статусу легітимної. Нагадаємо, що в основі легітимності перебуває явище виключності та неподільності права на насилля, примус, що сприймається (чи інтерпретується) як законне. Стабільність тлумачиться як відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насилля, наявність у держави реальних засобів, які уможливають її здатність подолати ймовірні антисистемні прояви і пов'язані з ними кризові явища. Зрештою, політична стабільність постає як здатність політичного утворення до самозбереження, за умови суттєвої загрози існуванню чи, принаймні, ідентичності цього утворення [39, с. 687]. Щодо комунікації, то легальність є її суттєвою ознакою, оскільки впливає на сприйняття інформації індивідом, а стабільність створює, на нашу думку, контекст для засвоєння відповідних політичних повідомлень.

Щодо стабільності, то є сенс звернутися до поняття, яке відображає безпосередній стан політичної комунікації між владою і суспільством, – це поняття «*довіра*», під яким мається на увазі політична підтримка певних сил чи орієнтацій. Ми можемо виокремити такі закономірності прояву довіри в комунікативному процесі:

– чим вищий ступінь політичної участі населення в комунікації із владою, тим сильнішою є підтримка суспільством політичних рішень;

– основними соціальними силами, які стають активними учасниками комунікативного процесу, підкріплюють наявні політичні норми та процедури, є: громадська думка в цілому, громадські активісти, кандидати на виборні посади, члени законодавчого органу;

– існує прямий зв'язок між підтримкою політичних інститутів і збереженням соціально-економічного статус-кво.

Таким чином, в нашому випадку можна звести відношення стабільність–легітимність до відношення стабільність–ефективність політичної комунікації. У цьому контексті особливої ваги набуває діяльність конкретного уряду, що змушує опосередковувати такі питання як взаємини між гілками влади, система впровадження урядових рішень тощо.

Тепер щодо громадянського суспільства, яке, на наш погляд, є безумовною цінністю, на якому базується комунікація. *Громадянське суспільство* є незалежним від існуючої державно-політичної структури об'єднанням особистостей, що усвідомлюють свою значимість, індивідуальність, унікальність у ході розвитку цивілізації, мають певний рівень політичної свідомості. Належна до такого суспільства особистість є громадянином, який наділений певними правами і свободами, з одного боку, і несе відповідальність за свою діяльність з іншого, є зацікавленим співучасником політичного процесу [40].

Утворення громадянського суспільства можливе лише в умовах відкритої демократичної комунікації, коли враховуються інтереси і потреби людини, коли держава гарантує стабільність і безпеку своїм громадянам. Створивши громадянське суспільство, правомірно говорити і про правову державу, що гарантує дотримання прав і свобод окремо взятого громадянина, надає особистості можливість вільного вибору економічної і політичної діяльності, вільного доступу до інформації. Остання має бути достовірною, оскільки той, хто її надає, несе відповідальність за її зміст.

Розглянувши домінуючі ідеї-цінності, які мають об'єктивний характер з огляду на історичні, ментально-психологічні особливості українців, звернемось до другої групи – розвиваючих цінностей. Їх визначення має більш суб'єктивне забарвлення, оскільки не існує універсального набору цих цінностей навіть у високорозвинених державах. Визнаючи їх, ми спираємось переважно на особливості перехідного періоду України.

Наприклад, *законність*. Вона розглядається як діяльність суб'єктів політики в певних визначених межах, свідоме дотримання норм та правил поведінки, закріплених державою за допомогою закону. Запровадження норм, їх закріплення та реалізацію в політичному житті гарантує правова система, в межах якої функціонують комунікативні процеси.

Політична лояльність – ставлення громадян до держави, існуючої політичної системи, усвідомлення свого місця та ролі, ступеню відповідальності за стабільність у соціально-політичному, економічному та духовному житті суспільства. Саме тому «політична лояльність як

відношення, що реалізується в конкретних формах поведінки, є фактором, який значно впливає на стабільність держави й політичної влади» [41, с. 262]. Лояльне ставлення громадянина до різної інформації, яка може не відповідати світогляду та переконанням особистості, забезпечує існування й інших загальнолюдських цінностей, таких як безпека, стабільність, мир. На наш погляд, політична лояльність виконує в суспільстві стабілізуючу, комунікативну, інтегруючу функції.

Тут слід не плутати лояльність з *конформізмом*, тобто пасивним, некритичним прийняттям позиції «сильнішого», лояльність передбачає активну участь індивіда в формуванні системи норм і цінностей суспільства, створенні активної громадянської позиції. Лояльна політична поведінка, ставлення до інформації виявляється в усвідомленому та добровільному дотриманні громадянами та їх об'єднаннями порядку і правил реалізації своїх соціальних і політичних інтересів.

У політичному житті лояльність, зокрема, виявляється у терпимому ставленні до діяльності та інформації опозиції, повазі до опонентів. Існування опозиції на різних рівнях політичної структури, в різних видах державної і політичної влади, за умови, що остання є конструктивною, реалістичною, демократичною, визначається як позитивне та необхідне явище політичного життя країни. Така опозиція засвідчує певний рівень демократизації суспільства, допомагає критично ставитись до діяльності правлячої партії, керівних структур. Зіставлення політичних поглядів, ідей, врахування їх у політичній діяльності веде до підвищення ефективності політичних змін, виявляє недоліки, прорахунки в діях правлячих, офіційних кіл. Активістська позиція громадян, зумовлена діяльністю опозиції, означає готовність до комунікації з іншими особистостями та соціальними групами, повагу до думок, поглядів інших. Однак, зауважимо, що така взаємодія можлива лише за умов існування громадянського демократичного суспільства.

Толерантність, схильність до компромісів. В суспільстві, яке реформується та переживає кризу моралі, з особливою гостротою відчувається потреба в толерантності, що є характерною для демократичного суспільства. Високий рівень політичної культури, засвоєння демократичних способів розв'язання конфліктів допомагає в розв'язанні спірних питань шляхом пошуку компромісів, взаємних поступок з боку протилежних політичних сил в незначних питаннях заради розв'язання та збереження принципової позиції. Поважне ставлення до інших, часто протилежних, думок, переконань, системи цінностей, називають *толерантним*. На рівні комунікації владних структур толерантність передбачає таку позицію політичних сил, яка припускає існування іншої думки, конструктивної позиції в межах закону.

Політична відповідальність визначається як «усвідомлене дотримання політичними суб'єктами норм і правил політичного життя, форм контролю політичної діяльності» [42, с. 341]. Відповідальність гарантована законом та передбачає формування системи морально-правових цінностей, правил

політичної поведінки особистості. Часто можна спостерігати безвідповідальність тих чи інших політичних сил за свої дії, обіцянки, надану інформацію про загальне благо, що призводить до дезорієнтації суспільства, значних суспільно-економічних та політичних потрясінь. Відсутність відповідальності влади перед суспільством – одна з найважливіших проблем сучасного українського суспільства. Політична комунікація обов'язково повинна містити механізм забезпечення відповідальності, як це відбувається в сфері економіки (договори, закони тощо).

Свідоме, неупереджене ставлення до інформації. Беручи активну свідому участь у політичному житті суспільства, людина виділяє значимі для неї політичні об'єкти, наділяє їх змістом, розташовує їх у певному ієрархічному порядку, що дозволяє їй орієнтуватися в політичному просторі, усвідомлювати значення інформації. Звичайно, таке ставлення передбачає досить високий рівень політичної культури і свідомості особи, яка сприймає інформацію, бере участь у процесі комунікації.

Ефективна участь у політичній комунікації. Втілення цієї цінності можливе лише за умови усвідомлення особою своєї значимості в процесі суспільно-політичної діяльності, наявності певного рівня політичного досвіду, обсягу знань, умінь, відповідної сформованої політичної культури тощо. Формування системи цінностей, як складової частини політичної культури, відбувається в процесі життєдіяльності, в ході суспільної практики, за допомогою якої об'єкти набувають свідомого ставлення до неї (позитивного або негативного), як до такої, що може задовольняти потреби особистості й суспільства.

Досвід, якого набуває суб'єкт у процесі комунікації, втілюється ним у систему цінностей. У процесі демократизації суспільства відбувається трансформація участі з конфліктної форми у форму співробітництва громадян і структур державного чи місцевого управління. Ефективна участь у політичній комунікації вимагає чіткої громадянської позиції, усвідомлення своєї ролі в соціально-економічному, політичному житті суспільства, що сприяє формуванню громадянськості, яка розглядається як «готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків» [43, с. 154–160].

Зрозуміло, що досвід виступає ґрунтом для засвоєння певної інформації, який може бути або сприятливим, або таким, що створює бар'єри для її сприйняття. Наприклад, негативне ставлення до політичного лідера з боку громадянина досить часто переноситься на несприйняття останнім інформації від політика або її ігнорування.

Безпека є цінністю, яка гарантується громадянам державою, і означає відсутність небезпеки для життя, здоров'я та гідності громадян держави. Безпеки потребує не лише життя людини, її власність, родина, але й культура, навколишнє середовище, тобто основні життєві цінності людства. Сучасний стан соціально-економічної сфери, розвиток науки і

техніки сприяв певній матеріальній стабільності. В той же час він привернув увагу людства до проблем якості життя, пріоритету інформаційних та гуманістичних цінностей, що має відображення і в політичній комунікації, яка має гарантувати безпеку для держави, суспільства, особи.

Рівність. Як правило, вона розглядається як одна з базових цінностей демократичного суспільства, що означає однакові права людей на захист законом їх життя, майна, гідності, рівну міру відповідальності за свої дії, реалізацію громадянських і політичних прав, передбачені рівністю всіх перед законом. Система правових, політичних і соціальних гарантій розглядається сучасними науковцями як рівність. Рівність слугує виразником ступеня доступності основних цінностей для людей, оскільки розподіл цінностей і ресурсів – це основне призначення політичної влади [44]. В умовах політичної рівності громадяни мають однакові можливості участі в політичному житті країни, в комунікативних зв'язках. Економічна, соціальна, культурна рівність потрібні, за визначенням В. Медведчука, як для реалізації здібностей індивідів, так і для досягнення соціального прогресу [45, с. 125].

Ми розглядаємо рівність лише в політичній та правовій площині, саме тут рівність гарантована законом. В умовах демократії об'єктивно виникає загроза загальній рівності людей. Науково-технічний прогрес, можливість використання останніх досягнень цивілізації зумовили зростання майнової нерівності, причини якої полягають у природній нерівності людських можливостей, здібностей. Як наслідок, все це зумовлює відмінності в отриманні та використанні сучасної інформації, її застосуванні у власній діяльності.

Політичний плюралізм. Різноманітність думок, ідей визначається як плюралізм, який можливий в умовах дотримання й утвердження свобод та прав кожної особистості, захисту її інтересів за умов соціально-демократичного розвитку суспільства. «Цінність плюралізму думок в ідеологічній сфері суспільства полягає і в тому, що дозволяє перевірити вірність і об'єктивність відповідного знання будь-якої істини і шляхів її реалізації» [35, с. 103–104]. В сучасному суспільстві політичний плюралізм надає широкі можливості для участі громадян у суспільно-політичному житті країни (наданні інформації, ухваленні політичних рішень, управлінні суспільством за участю партій, рухів).

Однак зазначена цінність має подвійну природу, містить у собі небезпеку трансформації плюралізму в нігілізм, внаслідок чого «особистість і суспільство можуть опинитись у духовному полоні теоретичного хаосу, коли свобода вибору в безпарадигмальному поєднанні різномасштабних і різноспрямованих ціннісних орієнтацій перетворюється для соціального суб'єкта в цілковиту випадковість» [46, с. 7]. Сучасні науковці відзначають небезпеку конфлікту цінностей в нестабільному, перехідному суспільстві, де співіснують полярно-протилежні погляди, цінності, що призводить до втрати стійких орієнтирів,

розмивання меж між поняттями добра і зла. Щодо політичної комунікації, то плюралізм допомагає її побудувати на цивілізованому рівні, враховуючи погляди різних груп.

Постматеріалізм. Досягнення в економічній, соціальній, політичній сферах призвели до змін у духовній культурі індустріального суспільства й зміцнили постіндустріальні тенденції в розвитку цивілізації, що сприяло формуванню постматеріальних цінностей, до яких належить і цінність інформації, знання. Останні виступають чинником поєднання найбільш загальних та пріоритетних для людства цінностей, що враховують взаємодію людей з суспільством.

Розглядаючи цінності в якості основи формування політичної комунікації варто відзначити, що в сучасній Україні в процесі розвитку політичних відносин, які спричиняють зміни цілей і структури суспільства, відбувається трансформація цінностей, і завдяки цьому індивід отримує можливість діяти в нових соціально-політичних умовах, нових комунікативних процесах. До епохи індустріальної революції суспільна структура була доволі статичною, а створені системи цінностей існували тривалий час.

Сьогодні суспільство динамічно змінюється, прискорюючи процес утворення нових цінностей. Якщо в традиційних суспільствах люди приймали систему цінностей завдяки давній традиції й вірі, то для постіндустріального суспільства створення нових і трансформація старих цінностей стали продуктом суспільного дискурсу, що містить як інституціональні, так і неінституціональні форми комунікації. Усі елементи поля політики так чи інакше опосередковані дискурсом, відбиваються в дискурсі, реалізуються через нього: вони або становлять власне предмет комунікації (її референційний аспект), або виступають елементами прагматичного контексту.

Особливу роль у бутті політичного дискурсу відіграє дискурс мас-медіа, який є в сучасну епоху основним каналом здійснення політичної комунікації, у зв'язку з чим, на наш погляд, відзначається тенденція до зрощування політичного спілкування з дискурсом мас-медіа.

Як зазначалося, політична комунікація в сучасному суспільстві забезпечує інтеграцію та диференціацію групових агентів політики, розвиток конфліктів і досягнення консенсусу, здійснення вербальної політичної діяльності та інформування про неї, створення «мовної реальності» поля політики та її інтерпретацію, маніпулювання свідомістю й перетворення вражень на досвід, а також контроль за діями політичних акторів. Але вона не обмежується цими функціями, базуючись на цінностях суспільства, а й активно здійснює їх трансформацію.

Сьогодні ми стали свідками подвійного конфлікту цінностей: не тільки всередині кожного суспільства, кожної культури та між різними культурами й цивілізаціями. Наприклад, розпад колишнього СРСР на окремі незалежні держави спричинив те, що суспільство із застарілою системою цінностей опинилося в нових політичних, економічних,

географічних умовах. Проте попередня система цінностей ще жива і сьогодні активно використовується громадянами. Сучасне суспільство розкололося: паралельно існують різні культури, системи оцінок, норм, що виявляється в дестабілізації суспільства, виникненні конфліктів та напруженості. Все перераховане позначається на характері комунікативних процесів, сприйнятті інформації, взаємодії між владою і суспільством.

Дійсно, зміна характеру політичної системи викликала необхідність трансформації політичної культури, її цінностей, що проходить зі значними деформаціями. До цього призвели зневіра в політиці та владі, аполітичність населення. Як наслідок, більшість людей вірно не оцінюють отриману інформацію, діяльність лідерів політичних партій, не включаються в комунікативні процеси, що відбуваються в Україні.

На особистісному рівні втрата або руйнування базових цінностей призводить до дезорієнтації людини в політичному процесі, втрати мотиваційного компоненту діяльності, а іноді й до зневіри та внутрішньої нестабільності.

Завдяки засобам масової комунікації, які втілюють, так звану «реальну віртуальність», відбувається взаємопроникнення цінностей різних культур і цивілізацій, які привертають одних і відштовхують інших людей. За умов конфлікту цінностей необхідним є розвиток мистецтва політичного діалогу, який починається з визнання суверенності волі партнера, що сприймається як рівноправний суб'єкт. Такий діалог актуалізує потребу партнерів у виході за межі своєї «самості», включенні в самосвідомість людини іншої культури, тим самим стверджуючи її не як межу своїх можливостей, а їх розширення.

До того ж, на нашу думку, комунікації структурують інформаційне поле політичної культури. Інформація тоді стає ціннісно-значимою в тій чи іншій культурі, коли входить в контекст комунікативної структури культури, в цьому стані інформація стає знанням, а, як відомо, знання включає ціннісне ставлення до певного об'єкта.

Щодо важливості інформації, то вона визначається її вагомістю для того, хто її отримує. Як вважає Ю. Борєв, процес комунікації реалізується, коли актуалізоване поле відносин отримувача інформації збігається з полем відносин відправника інформації [47]. Проблеми культури, пов'язані з питаннями комунікації, виникають тоді, коли на зміну періоду диференціації знання приходить час його інтеграції.

Проте варто зауважити, що цінності іноді замість того, щоб орієнтувати комунікацію, самі опираються на неї. Однак традиція в культурі як раз розв'язує цей парадокс, вона встановлює тип і стиль ціннісного ставлення до політики. В своєму змісті, що визначається як повторення досвіду минулого покоління, вона закріплює цілі, відносини, способи зв'язків людини і влади.

В процесі глобалізації – розширення і збільшення протяжності та інтенсивності політичних, економічних, правових і культурних зв'язків в цілому – людина живе, все більше, не в «просторі місць», а в «просторі

потоків», простір «скорочується», час «зникає», світ стає все більш єдиним. Однак людство вступило в найскладнішу епоху свого існування, коли світ одночасно організується і хаотизується, глобалізується і локалізується, об'єднується і поділяється. Існує думка, що національні кордони починають «зникати» під тиском транснаціональних кампаній і місцеві культури все більше підвладні впливу уніфікуючої моди та інноваційних тенденцій, джерелом яких переважно є Захід.

Сьогодні впевнено можна говорити й про процес постмодернізації, який, за визначенням українського політолога В. Горбатенка, включає: «переорієнтацію інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання» [48, с. 21].

Посттоталітарні країни, в тому числі й Україна, започаткували здійснення масштабних модернізаційних перетворень на основі цінностей неолібералізму. Доцільність впровадження цінностей, апробованих західною цивілізацією, не викликає сумніву, однак вони впроваджувалися в надзвичайно спотвореному варіанті, що значно нівелювало їх роль у суспільній свідомості. В цьому контексті С. Бульбенюк слушно зазначає, що «однією з центральних проблем пострадянських суспільств є те, що цінності різних ідеологічних систем при здійсненні реформ протиставляються одна одній при тимчасовій абсолютизації окремої суспільно-політичної та економічної теорії» [49, с. 3]. Спотворене впровадження неоліберальних цінностей тягне за собою небезпеку вестернізації, на що звертає увагу В. Горбатенко.

Тут політична комунікація може стати основою процесу взаємовпливу політичних цінностей, притаманних певному суспільству: «етнічної» системи цінностей, з одного боку, і «універсальної» системи цінностей для сучасного світу, що глобалізується, з іншого. Взаємовплив цих політичних цінностей та їх прагнення до остаточного затвердження у свідомості індивідів у певному суспільстві знаходять своє втілення в процесі політичної комунікації. З одного боку, універсальна ціннісна система частково відбиває певні сторони об'єктивної реальності та розгортає свою експансію за допомогою значного інформаційно-ідеологічного тиску, в межах якого досягає значного ефекту, затверджуючи в індивідуальній і суспільній свідомості просту, передбачувану, схематичну модель реальності, усіх явищ і процесів. Але не втратили актуальності традиційні ціннісні системи, яким властиві пріоритети духовної, ірраціональної прагматики.

Стосовно політичної сфери, універсальна комунікативна система цінностей стає предметом обговорення, а в подальшому застосування вузьким колом держав, об'єднаних високим рівнем економічного розвитку

й так званою «західною культурою». Але в цій ситуації виникає симбіоз ціннісної кризи «західної культури» і її зростаючих експансійних амбіцій, заснованих на економічній і науково-технічній перевазі. Тому має місце обмеження учасників дискурсу, яке є штучно створеним західною цивілізацією для забезпечення необхідної структури універсальної ціннісної системи.

Ми вважаємо, що намагання втілити універсальну комунікативну ціннісну систему на практиці розходиться з початковою метою її розробки – забезпечення можливості виживання й сумісної життєдіяльності різних народів і культур. У сучасному світі універсальна ціннісна система набуває якостей певного прикриття, яке може бути необхідним для раціональних дій того чи іншого учасника політичного процесу.

Як правило, в періоди криз, тобто періоди всезагальної невпевненості, люди, які програють від змін і відчують страх перед новим глобальним світом, звертаються до «завітних», фундаментальних цінностей – етнокультурних і релігійних. «Люди рятуються від економічної невпевненості свого реального світу, — пише Л. Туроу, — відступаючи у впевненості будь-якого релігійного світу, де їм говорять, що будуть врятовані, якщо вони будуть підкорятися правилам» [50]. В такий період люди схильні до більш емоційного сприйняття дійсності, ніж до раціонального мислення, що тягне за собою появу більшої довіри до політиків-популістів, тих, хто краще створює міфи, політиків-харизматиків.

Тут важливо відмітити роль раціональності у формуванні як нової системи цінностей, так і гармонізації політичної комунікації. Раціональність є необхідною умовою як для комунікативних зв'язків, так і для рефлексивного ставлення до базових цінностей. Раціональне розуміння робить можливою позицію рівноправ'я всіх базових цінностей і відкритості комунікації. В цьому сенсі розвинуті в межах західної культурної традиції уявлення про особливу цінність наукової раціональності залишаються найважливішою опорою в пошуку нових політичних орієнтирів.

Як ми зазначали, зміни в соціально-економічних, політичних, культурних пріоритетах пострадянського суспільства привели до розгубленості більшості населення, його духовного спустошення. Саме тому сучасні вчені визначають першочерговим завданням заповнення ціннісного вакууму, що передбачає системне дослідження духовних основ політики, повернення уваги широких верств громадськості до ціннісних проблем розвитку політичної комунікації нашого суспільства і людства в цілому. Така комплексна робота має передбачати піднесення рівня індивідуальної та суспільної відповідальності за розв'язання соціально-економічних і політичних проблем.

Тут політична комунікація виходить на провідні позиції в суспільному житті, оскільки в її рамках відкривається можливість впливу на формування і трансформацію ціннісних систем індивідів і, як наслідок, на

сприйняття ними політичного світу та зміст їх політичної поведінки. Важливе значення мають симуляції, які є неодмінною складовою частиною процесів політичної комунікації, а також можуть виступати її основним змістом та передумовою формування «гіперреальності» («реальної віртуальності», «символічного поля політики»).

Наразі неможливо говорити про існування політичної реальності незалежно від волі та уявлень індивідів, оскільки сама реальність стає предметом безперервного конструювання в процесі комунікації. Так можна відзначити формуючий вплив політичної комунікації на створення політичної картини світу в індивідуальній свідомості. Відповідно сьогодні політичну картину світу, її динаміку розвитку багато в чому визначають не політичні процеси та явища, а інформація про них, точніше, інтерпретація цієї інформації учасниками комунікації.

Для розуміння ролі інтерпретації треба аналізувати її структуру й визначати її рівні. Перший рівень визначається як «природний», він є відображенням інформації про певне політичне явище (процес, окрему подію тощо) через внутрішні когнітивні та психічні структури людини, тобто через «фільтри» сприйняття та усвідомлення.

Другий рівень інтерпретації умовно можна визначити як «технічний». Він є обов'язковою трансформацією первісної інформації, пов'язаної зі специфікою каналу її передачі (каналу комунікації), а також зі ступенем здатності цього каналу до адекватного та повноцінного донесення інформації до адресата (конкретної особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому).

Третій рівень інтерпретації – «вторинний», пов'язаний із трансформацією інформації відносно структур громадської думки.

Четвертий рівень інтерпретації – «моделювання». Це відображення інформації, згідно із заздалегідь визначеною метою, за допомогою спеціальних технологій, з урахуванням особливостей її сприйняття й інтерпретації об'єктом. У кінцевому вигляді мета «моделювання» полягає в трансформуванні когнітивної структури особистості і соціальних груп, що приводить до відповідної трансформації їх поведінки. В тактичному розумінні має місце вплив на поведінку людей з урахуванням особливостей їх когнітивної структури без її зміни.

В результаті, після проходження фільтрів «природної», «технічної», «вторинної» інтерпретації інформація стає для індивідів відображенням певної політичної реальності. Щодо цієї частини політичної реальності, то індивіди займають певну позицію і, як наслідок, відповідно реагують. Тобто враження індивідів, отримані в ході політичної комунікації, перетворюються на їх досвід, на який вони спираються при формуванні власного ставлення до тих чи інших політичних явищ та мотивації власних дій у ході політичного процесу.

Отже, кожна подія чи явище може мати дві головні умови певної інтерпретації: емоційну – відповідність до сформованих норм, та раціональну – відповідність процесу досягнення встановленої мети.

Остаточною ланкою цього ланцюга є поведінка індивіда, зміст якої й складають розуміння мети та мотивація, норми та обрані способи досягнення мети, інтерпретація інформації, що надходить, та відтворена картина довколишнього світу. Тому роль політичної комунікації в процесі трансформації «тлумачень політичних цінностей» полягає в тому, щоб змінити одне розуміння конкретних політичних цінностей на інше, тобто переконати, що пропонується інтерпретація політичних цінностей є такою, що відповідає їх істинному сенсу.

Така ситуація втім не заперечує самостійності суб'єктів політичної діяльності, але пропонує чи нав'язує відмінні від вихідних настанови і мотивації участі в політичному процесі, інше розміщення політичних сил і структуру відносин між суб'єктами політики і, як підсумок, власну модель розподілу ресурсів між суб'єктами політичного процесу. Таким чином, суб'єкти політичного процесу «грають» за запропонованими їм правилами, приймаючи їх за свої, а також у змодельованій ситуації, приймаючи її за природну.

Втім нагадаємо, що важливим елементом процесу інтерпретації інформації та створення політичної картини світу в ході політичної комунікації є існуючі політичні цінності індивідів і соціальних груп та можлива трансформація тлумачення цих цінностей, оскільки процес певного сприйняття, інтерпретації інформації та її передачі має своїм підґрунтям саме цінності. Ми вважаємо, що політична комунікація сприяє, з одного боку, «постачанню» матеріалу для пізнання та формування певного ставлення до політичної реальності й здійснення (суб'єктом чи групою) тих чи інших дій, а з іншого, – сприяє трансформації когнітивних та поведінкових структур (суб'єкта чи групи). Цей суб'єкт чи група в процесі політичної комунікації (при сприйнятті, інтерпретації та аналізі інформації) орієнтується на власні домінуючі цінності, а, з іншого боку, під впливом цього процесу вказані цінності теж зазнають певної трансформації.

Тут ілюстрацією може бути традиційна маркетингова модель споживацької поведінки (Ф. Котлера, Н. К. Малхотра, Є. Дмитрієва, В. Ільїна та інших) [51; 52; 53]. Модель ґрунтується на принципі задоволення потреб людей шляхом надання їм певних товарів та послуг. Ключовим її елементом є, так звана, «чорна скриня», яка містить низку характеристик «споживача», відповідно до яких і відбувається процес прийняття рішення про придбання товару чи послуги. Політичні цінності як уявлення про бажане, яке впливає на вибір з можливих варіантів типів, засобів та цілей дій, що мотивують, спрямовують та обґрунтовують дії суб'єктів політики, є основним елементом «чорної скрині» свідомості індивіда, який визначає зміст його поведінкових реакцій щодо політики. Отже, на етапі сприйняття індивідами «спонукальних чинників» ззовні відбувається обробка їх у «чорній скрині» та прийняття рішення про придбання певного товару чи послуги і відповідна реакція.

Ми вважаємо, що цінності в сфері політики мають в своїй основі головні соціальні цінності. У цій ситуації доречно розрізняти екстраполяцію соціальних цінностей на політичну сферу для суб'єктів, безпосередньо задіяних у відносинах влади та змагань за неї (суб'єкти політичної системи), і для тієї частини суспільства, що опосередковано задіяна в цих відносинах влади. Однак два різні значення цих екстраполяцій насправді пов'язані й взаємозалежні особливо в площині реалізації обох видів політичних цінностей. Для нормального функціонування будь-якого суспільства вони повинні узгоджуватися в процесі політичної комунікації. Результати такого узгодження втілюються у вигляді певних «ключів», що мають певний міфологічний статус та універсальне значення як для політичної влади, так і для «громадянського суспільства».

Тому конкретні акти поведінки індивіда щодо політики обумовлені його ціннісною системою та специфікою політичної комунікації в певному суспільстві. Можна дійти висновку, що зміст політичної поведінки індивіда доцільно розглядати в межах його політичної культури, яка обумовлює і ціннісну базу, і відповідні форми реагування на політичні події та процеси, а також у контексті домінантної в певному суспільстві системи політичної комунікації та поширених принципів взаємодії держави та суспільства. Зміна типів політичної культури, на нашу думку, є й зміною політичних орієнтацій.

Таким чином, політичний дискурс між владою та громадянським суспільством є одним з головних соціокультурних механізмів впливу політичної комунікації на формування і трансформацію політичних цінностей індивідів. Конкретного втілення цей механізм може досягти передусім у ході безпосередньої взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства та у всепроникаючому інформаційному полі, що створене силами сучасних ЗМК.

Тут виникає питання: які існують чинники, що забезпечують вплив політичної комунікації на формування змісту політичних цінностей? Звичайно, він забезпечується через особистісно-психологічні чинники соціокультурного порядку. Серед особистісно-психологічних чинників необхідно виділити, насамперед, віковий та індивідуальний психічний розвиток. Передусім тут мається на увазі розкол між ціннісною системою молодого покоління, яка формується під впливом сучасних соціально-економічних реалій більш ніж під впливом традиційної «радянської» системи соціалізації, і старших поколінь, трансформація цінностей яких не була настільки швидкою через те, що вони були вже сформовані (але сформованість системи цінностей у людини не виключає маніпуляцію її свідомістю за допомогою певних технологій, які можна транслювати через ЗМК). Відсутність спільних цінностей призвела до неможливості розчленовувати й захищати легітимними методами групові інтереси, а також суттєво перешкодила налагодженню комунікації всередині

суспільства, вплинула на зміну когнітивних та поведінкових моделей щодо політики.

Стосовно чинників соціокультурного порядку, то найважливішими з них є сукупність соціально-психологічних рис, властивих національній спільноті на певному етапі розвитку, які виявляються в ціннісному ставленні до навколишнього світу, в культурі, традиціях, звичаях тощо. Це, фактично, є тим, що дослідники називають «менталітетом нації», «національним характером». Таким чином, інформація, створена щодо суспільних очікувань, що мають за основу особливості національного характеру того чи іншого суспільства, сприяє формуванню в індивідів певного ставлення та поведінкової моделі щодо політичних явищ, процесів, окремих суб'єктів цих процесів тощо.

Історичний розвиток України обумовив і розбіжності між політичною комунікацією та відтворенням політичної реальності у свідомості населення Східної й Західної України.

Наразі важливими чинниками, що впливають на ціннісну свідомість українського соціуму і зумовлюють вплив політичної комунікації на поведінкові реакції індивіда щодо політики, є рівень розвитку українського інформаційного простору та міра впливу навколишнього середовища (сукупності економічних, соціальних, культурних, політичних систем інших суспільств, з якими контактує цей соціум). Такий вплив має вигляд як об'єктивного процесу взаємодії в рамках історичного розвитку, так і спланованої експансії з метою одержання контролю над процесами, і реалізується в різних сферах громадського життя: економічній, політичній, культурній тощо.

Можна виділити такі напрями її здійснення. Перший – це впровадження в усі сфери життя об'єкта експансії структур, ідентичних існуючим у суб'єкта експансії (в сфері економіки – це ринкові структури, у політиці – інститути представницької демократії тощо). Другий – ідеологічна експансія, покликана забезпечити легітимацію, а значить, ефективне функціонування цих структур. Останній напрямок є багато в чому визначальним для процесів політичної комунікації в сучасній Україні. А найбільш ефективними способами культурно-ідеологічного впливу (експансії) є використання електронних і друкованих ЗМК.

Отже, загальні цінності людини є досить стабільними утвореннями, тому досить складно піддаються впливу, а тим більше трансформації. Трансформація відбувається не зі змістом цих цінностей, а з їх інтерпретацією. Саме тлумачення політичних цінностей та їх втілення в життя мають динамічну природу та можуть змінюватися під впливом політичної комунікації. В цьому контексті визначна роль належить політичному дискурсу, в межах якого може змінюватися розуміння змісту політичних цінностей. Послідовно, за зміною розуміння змісту цих цінностей, трансформація відбувається з цілями, мотивами, нормами, способами дій, змістом картини політичної реальності, що обумовлює інший зміст політичної поведінки індивіда.

Вплив політичної комунікації на трансформацію політичних цінностей в сучасному суспільстві відбувається в двох напрямках: відносно політичних цінностей суб'єктів, безпосередньо задіяних у відносинах влади й змагань за неї (суб'єкти політичної системи), а також щодо тієї частини суспільства, що в цих відносинах влади задіяна опосередковано («громадянське суспільство»). Але ці два напрями і, відповідно, два різні змісти цих екстраполяцій пов'язані й взаємозалежні, особливо в площині реалізації обох цих видів політичних цінностей. Для нормального функціонування будь-якого суспільства цінності політичної влади й громадянського суспільства повинні узгоджуватися в процесі політичної комунікації.

На нашу думку, основним механізмом впливу політичної комунікації на формування політичних цінностей індивідів був визначений політичний дискурс між владою та громадянським суспільством. Він відбувається в площині взаємодії конкретних органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також між владою та широкою громадськістю в інформаційному просторі. Така роль політичного дискурсу стала результатом революційних перетворень у сфері масових комунікацій, а він сам набув всеосяжного характеру.

Звичайно, вплив політичної комунікації на трансформацію політичних цінностей має низку властивостей. По-перше, цей вплив відбувається в межах процесу створення політичної картини світу в свідомості індивідів, основою якого є інтерпретація інформації, отриманої в ході комунікації, на підставі існуючих політичних цінностей індивіда. На сучасному етапі розвитку суспільства безпосереднім матеріалом для процесу створення політичної картини світу та формування політичної поведінки індивіда виступають не політичні явища та процеси як такі, а інформація про них, певним чином, сприйнята та інтерпретована індивідами та соціальними групами.

По-друге, у ході цього процесу відбувається трансформація когнітивних та поведінкових моделей індивідів, які в кінцевому підсумку обумовлюють створення певної політичної картини світу, мотивують індивідів до дії чи утримання від неї у політичному процесі.

По-третє, зміст політичних цінностей індивідів та способи інтерпретації ними отриманої ззовні інформації залежать від двох груп чинників: особистісно-психологічних (віковий, індивідуального психічного розвитку, розвитку загальносоціальної свідомості індивіда в процесі соціалізації) та соціокультурних (національний характер, недостатня структурованість українського суспільства, специфіка історичного розвитку України, особливості розвитку сучасного українського інформаційного простору).

По-четверте, в межах впливу політичної комунікації на трансформацію політичних цінностей вступають у взаємодію універсальна комунікативна та «етнічні» системи політичних цінностей. Саме політична комунікація є основою процесу взаємовпливу інтерпретації політичних цінностей,

притаманних даному суспільству, з одного боку, і «універсальної» для сучасного світу, що глобалізується, системи цінностей з іншого [54, с. 14].

Отже, цінності, являючи собою системність відносин із середовищем, соціумом і свідомістю, виступають основною одиницею аналізу, в якій знаходяться комунікативні процеси. Поза комунікацією не може існувати будь-яке суспільство.

Також ціннісні якості політичної комунікації, звичайно, переосмислюються правлячими елітами і бюрократією у власних інтересах, проте вони багато в чому визначаються станом і рівнем розвитку загальної і політичної культури певного суспільства. На нашу думку, політична комунікація, виступаючи способом, засобом існування і передачі політичної культури, в свою чергу, сама опосередковується культурними нормами і цінностями. Це явища, що взаємообумовлюють одне одного.

Щодо проблеми вітчизняної політичної комунікації, то її можна спрощено звести до таких параметрів:

1) влада закрита від громадян і представляє лише саму себе (для прикладу досить запитати лідерів політичних партій, чиї інтереси вони представляють), а отже, посадові особи, організації, партії не зацікавлені у відкритій комунікації, в наданні громадянам повної інформації про свою діяльність;

2) влада загалом, окремі політики чинять тиск на ЗМІ, використовуючи широкий арсенал засобів – від недосконалості законодавства і відсутності справді незалежної судової влади до погроз;

3) самі ЗМІ часто не зацікавлені в оприлюдненні отриманої ними інформації;

4) суспільство загалом пасивно сприймає інформацію в ЗМІ про зловживання влади. Яскравим приклад цьому є те, що навіть «справа журналіста Гонгадзе» і «касетний скандал» не сколихнули громадськість;

5) немає усвідомлення необхідності комунікації між політичною елітою і суспільством, а відтак її стратегії і механізмів, що можна охарактеризувати як своєрідне «відокремлення суспільства від держави».

Політична комунікація в Україні має ще одну особливість – українці продовжують демонструвати немислиму для громадянського суспільства «толерантність» до попереджень про можливі (і вже наявні) порушення законодавства загалом і законодавства про забезпечення свободи слова зокрема.

Більшість інформаційних матеріалів у ЗМІ про політику зводяться до того, хто і чому приєднався (або не приєднався) до певного блоку, як і між ким діляться місця у виборчих списках, скільки адміністративного ресурсу контролює те чи інше політичне утворення. Виборцям, щоб отримати більш-менш повне уявлення про те, що ж насправді відбувається в державі і чому відбувається так, а не інакше, доводиться щодня проглядати як мінімум чотири-п'ять газет і дивитися новини в подачі принаймні трьох

каналів. Йдеться, звичайно, про тих виборців, які мають бажання і можливості розібратися в поточній політичній ситуації.

55

-
- 1 .Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. 2-е изд., испр. и доп. / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. д-ра эконом наук В. Л. Иноземцева. – 2004. – 788 с.
 - 2.Белл Д. Эпоха разобщенности / Белл Д., Иноземцев В. — М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2007.
 - 3.Бжезінський З. Вибір. Світове панування чи світове лідерство / Бжезінський З. – К. : Київ.-Мог. акад., 2006. – 203 с.
 - 4.Тоффлер Э. Третья волна / Тоффлер Э. – М. : АСТ, 2004. – 784 с.
 - 5.Мартин У. Дж. Информационное общество (Реферат) / У. Дж. Мартин // Теория и практика общественно-научной информации. Ежеквартальник / АН СССР. ИНИОН ; гл. ред. Виноградов В. А. — 1990. — № 3. — С. 115—123.
 - 6.Нэсбитт Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции. Год 2000. / Нэсбитт Дж., Эбурдин П. — М. : Республика. 1992. — 416 с.
 - 7.Бердяев Н. А. Судьба России / Бердяев Н. А. – М. : Высш. шк., 1918. – 305 с.
 - 8.McQuail, D. Mass Communication Theory. An Introduction [Text] / D. McQuail. – London : SAGE, 1983. – 245 p.
 - 9 .Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / Здравомыслов А. Г. – М. : Политиздат, 1986. – 240 с.
 - 10 .Головных Г. Я. Ценностные ориентации и перестройка общественного сознания / Головных Г. Я. // Философские науки. – 1989. – № 6. – С. 85–89.
 - 11.Ирхин Ю. В. Политология : учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / Ирхин Ю. В. – М. : Изд-во РУДН, 1996. – 463 с.
 - 12.Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / Крымский С. Б. – К. : Курс, 2000. – 308 с.
 - 13.Каган М. С. Философская теория ценности / Каган М. С. – Санкт-Петербург : Петрополис, 1989. – 205 с.
 - 14.Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски ; вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова ; под ред. В. Д. Зорькина. – М. : Прогресс, 1987. – 248 с.
 - 15.Кузнецова Е. С. Новые дилеммы старого света / Е. С. Кузнецова, В. Л. Иноземцев // Полис. – 2000. – № 6. – С. 159–165.
 - 16.Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / Бакиров В. С. – Харьков: Вища школа, 1988. – 147 с. - ISBN 5-11-000650-4.
 - 17.Гелей С. Д. Основы політології: Навчальний посібник / Гелей С. Д., Рутар С. М. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. – 427 с.

-
- 18.Дьяконов І. В. Зміст поняття «ціннісні орієнтації» / І. В. Дьяконов // Мультиверсум. – 2004. – Вип.43. – С. 93–101.
- 19.Іщук В. Україна: Проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості) / В. Іщук– К.: Смолоскип, 2000. – 80 с.
- 20 .Кривега Л. Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Л. Д. Кривега. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 202 с.
- 21.Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. – Київ, 2009. – Вип. 18. – 438 с. – ISBN 1810-5270.
- 22 .Україна на зламі тисячоліть: історичний експурс, проблеми, тенденції та перспективи: [Кол. моногр.] / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та інші; За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого; Авт передм. А. М. Кравчук. – К.: МАУП, 2000. – 384 с. – ISBN 966-608-016-8.
- 23 .Ходаківський М. Д. Суспільство в контексті культури (етнополітологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 — етнополітологія та етнодержавознавство / Ходаківський Михайло Дмитрович; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1998. – 16 с.
- 24.Шахтемірова О. Ціннісні орієнтації та політична свідомість / О. Шахтемірова // Нова політика. – 1999. – № 4 (24). – С. 24–27.
- 25.Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 — етнополітологія та етнодержавознавство / Патлах Ірина Миколаївна; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16 с.
- 26.Горбатенко В. П. Гуманістичні цінності та виклики ХХІ століття / Горбатенко В. П., Жабінець Н. В. // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип. 13. – К.: Т-во «Знання» України, 2003. – С. 55–62.
- 27 .Жабінець Н. В. Зміна цінностей в умовах трансформації українського суспільства / Н. В. Жабінець // Нова парадигма : Альманах наукових праць. Випуск 20. – Запоріжжя, 2001. – С. 129–134.
- 28.Гавриленко І. М. Соціальний розвиток: Навчальний посібник / Гавриленко І. М., Мельник П. В., Недюха М. П. – Київ, 2001. – 484 с.
- 29.Тугаринов В. П. Марксистская философия и проблема ценности / В. П. Тугаринов // Проблемы ценности в философии. – М., 1966. – С. 28–52.
- 30.Гончаров Д. В. Введение в политическую науку / Д. В. Гончаров, И. Б. Гоптарева. – М.: Юристъ, 1996. – 232 с. – ISBN 5-7357-0103-7.
- 31.Морозов Ю. Постсучасність: культура і стиль життя / Ю. Морозов // Філософська думка. – 1998. – № 4–6. – С. 32–44.
- 32.Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. / Ритцер Дж. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с. – ISBN 5-318-00687-6.

33 .Ролз Джон. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський / Ролз Джон. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 822 с. — ISBN: 966-500-550-2.

34.Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія / Корнієнко В. О. — Вінниця: Універсум-Вінниця, 1996. — 274 с. — ISBN 966-7199-42-8.

35 .Попов М. В. Аксиологія і медицина (Проблема цінностей і медицини) / Попов М. В. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. — 284 с.

36.Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві: Монографія. — К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. — 200 с.

37 .Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.03 — політична культура та ідеологія / Наталія Валеріївна Жабінець; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. — К., 2006. — 182 с.

38.Чудинова И. М. Социально-политические ценности современного российского общества: проблемы их обновления и усвоения / И. М. Чудинова // Социально- гуманитарное знание. — 2003. — № 5. — С. 3–19.

39.Bealey F. Stability and Crisis: Fears About Threats to Democracy / Bealey F. — «European Jurnal of Political Research», — 1987, vol. 15, № 6, — 687 p.

40 .Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Щедрова Г. П. — К.: ІСДО, 1994. — 112 с.

41 .Лазарев М. В. Политическая лояльность / М. В. Лазарев // Социально-гуманитарное знание. — 2003. — № 5. — С. 262–274.

42 .Ціннісні орієнтації. Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90-х років. / А. Т. Гордієнко, В. С. Пазенок, Л. А. Ситниченко, С. О. Комарний, В. О. Курганський. — К.: Наукова думка, 1995. — 226 с.

43.Кузнецов Н. С. Человек: потребности и ценности / Н. С. Кузнецов — Свердловск.: Изд-во Урал. ун-та, 1992. — 145 с. — ISBN 5-7525-0315-9.

44.Политология для юристов: курс лекций / Под ред. проф. Н. И. Матузова и проф. А. В. Малько. — М.: Юрист, 1999. — 774 с. — ISBN 5-7975-0269-0.

45.Медведчук В. В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива / Медведчук В. В. — К.: Основні цінності, 2000. — 200 с. — ISBN 966-7274-60-8.

46 .Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. — К.: Логос, 1997. — 180 с.

47.Борев Ю. Б. Эстетика: Учебник / Ю. Б. Борев. — М.: Высш. шк., 2002. — 511 с. — ISBN 5-06-004105-0.

48.Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Горбатенко В. П. — Монографія. — К.: Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.

49 .Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Бульбенюк Світлана Степанівна; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2004. – 20 с. – Бібліогр.: с. 17–18.

50 .Туроу Л. Будущее капитализма / Лестер Туроу/
http://bookz.ru/authors/lester-turou/budubee-_557.html

51.Котлер Ф. Основы маркетинга [Текст] / Ф. Котлер; Пер.с англ. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 736 с. – ISBN 5-01-003642-8.

52.Малхотр Н. К. Маркетинговые исследования. Практическое руководство / Малхотр Нэреш К. – Вильямс, 2007. – 1200 с. ISBN 5-8459-0940-6.

53.Ильин В. И. Поведение потребителей / Ильин В. И. – С.-П.: Питер, 2000. – 224 с. – ISBN 5-272-00088-9.

54.Клячин А. К. Політична комунікація як чинник трансформації політичних цінностей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси» / Клячин Андрій Костянтинович; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.